

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2016, Cilt:4, Sayı:8, 4:86-103

Gönderim Tarihi: 17.11.2016

Kabul Tarihi: 22.11.2016

EMSÂLÜ'L-KUR'AN BAĞLAMINDA HAKÎM ET-TİRMİZÎ'NİN EL-EMSÂL MİNE'L-KİTÂB VE'S-SÛNNE ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Süleyman KAYA*

Öz

Emsâlü'l-Kur'an, Kur'an üslubunun önemli özelliklerinden birisidir. Bu sebeple konuyla ilgili çalışmalar erken dönemde başlamıştır. Hakîm et-Tirmizî'nin "*el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne*" isimli eseri de bu çalışmalardan birisidir. Önemli bir mutasavvıf olan Hakîm bu çalışmasında konuyu büyük ölçüde işârî-bâtınî yorum kapsamında değerlendirmiştir. Bu makalede, önce Emsâlü'l-Kur'an'ın kavramsal çerçevesine, Kur'an üslubu açısından önemine ve konuyla ilgili erken dönemde telif edilen başlıca eserlere yer verilmiştir. Sonra da Hakîm'in ilgili kitabının bu anlamda önemine vurgu yapılarak eser muhteva açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. İki ana bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Kur'an'da geçen bazı emsallerin konu edinildiği, ikinci bölümde ise hadislerde, bazı rivayetlerde ve âlimlerin kullandığı halk arasında yaygın olan emsaller üzerinden yorumlar yapıldığı görülmüştür. Giriş bölümündeki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Hakîm'in işârî-bâtınî ağırlıklı bir yorumu tercih ettiği tespiti yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Emsâlü'l-Kur'an, Hakîm, yorum, belâgat

IN THE CONTEXT OF AMTHAL AL-QURAN, AN ASSESSMENT OF AL-AMTHAL MIN AL-KITAB WA AS-SUNNAH OF HAKIM ET-TIRMIDHI

Abstract

Amthâl al-Quran is one of the important characteristics of the Quranic style. Therefore, studies about the subject have begun in the early dates. The book of Hakim et-Tirmizi called *al-Amthal min al-Kitab wa as-Sunnah* is one of these studies. Hakim who is a well-known sufi is to assess the subject on a large scale within the scope of ishari-batini comments. In this article, first of all, the conceptual framework of Amthal al-Quran, its importance in terms of the Quranic style and some books regarded the subject written in the early times have been dealt with. Then, emphasizing the importance of the relevant book of Hakim in this sense, the book has been tried to be evaluated in terms of the content of it. The book has two chapters. In the first, some amthals in the Quran have been dealt with, and comments about amthals prevailing in hadiths, some narrations and among public has been given. As understood from the explanation in the introduction, it has been found that Hakim has preferred a comment ishari-batini oriented.

Keywords: the Quran, amthal al-Quran, Hakim, comment, eloquence

* Yrd. Doç. Dr., AİBÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, suleymankaya@ibu.edu.tr

Giriş

Emsâl'in, bütün dillerde var olan bireyler arası bir anlatım şekli olduğu ifade edilmektedir.¹ Çünkü herhangi bir konuyu veya özellikle de soyut içerikli bir meseleyi yaygın, folklorik, halka mal olmuş, toplumun ürettiği ifadelerle veya toplumsal muhayyilede yer tutmuş örneklerle anlatmak daha anlaşılır kılmaktadır. Tarihî, edebî, sosyolojik birçok sebebe bağlı olarak ortaya çıkan bu üslup² Belâgat ilmi çerçevesinde çeşitli şekillerde sınıflandırılmış, farklı şekillerde isimlendirilmiştir.³ Bir anlatım şekli olan bu üslubun inzâl dönemi öncesinde Arapçanın da özelliklerinden birisi olduğu, hatta bu özelliğini bugün de devam ettirdiği bilinmektedir.⁴

Kur'an'da bir üslup hususiyeti olarak yer alan emsâlü'l-Kur'an'ın Türkçede temsîlî teşbihlere ve istiâreye daha uyumlu olduğu belirtilmektedir.⁵ Bu anlatım şekli zaman içerisinde halk tarafından kullanılan mesele dönüştürmekte, buna da atasözü denmektedir.⁶ Dolayısıyla insanlar arasındaki iletişim dilini esas alan vahyin Arap toplumuna hitabında dillerinde mevcut olan bu üslubu da kullanması gayet tabiidir.⁷ “Onların sana getirdikleri hiçbir temsil yoktur ki, (onun karşılığında) sana doğrusunu ve daha açığını getirmeyelim” (وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ)⁸ âyeti bunu açıkça ifade etmektedir. Ayrıca, “Andolsun ki biz, öğüt alsınlar diye, bu Kur'an'da insanlara her türlü misali verdik.” (وَلَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا)⁹ âyetinde ifadesini bulduğu gibi anlatılan meseleyi daha anlaşılır kılma amacına matuf bu üslup, Kur'an'ın hitap şekillerinden birisidir. Ancak vahiy kaynaklı olduğu için Kur'an'ın kullandığı bu anlatım tarzına ayrı bir

¹ Mufaddal b. Seleme b. Âsım ed-Dabî, *el-Fâhir fi'l-Emsâl* (muhakkikin açıklamaları), (nşr. Muhammed Osman), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011, s. 7; Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1972, c. I, s. 488; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996, c. II, s. 1042.

² Ahmed Emin, *Feyzu'l-Hâtir*, Kahire: Mektebetü'n-Nehdatü'l-Mısıriyye, tarihsiz. c. VIII, s. 229.

³ Ahmed Emin, c. VIII, s. 229; İyd Cemâleddin Mâ Yung Cung, *Emsâlü'l-Kur'aniyye Dirâse Lugaviyye*, (Âlu'l-Beyt Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi), Ürdün: 2005, s. 33.

⁴ M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989, s. 22; Hannân İsmâil-Nezzâl Amâyirah, Fevzi Süheyl, “Lugatü'l-Meseli'l-Arabî Dirâseten Vasfiyyeten Tahliyyeten”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, 2/1 (2014), 61; Nesrin Tâhir Melek, “el-Emsâl fi'l-Edebi'l-Arabî ve'l-İslâmî Dirâseten Tahkîkiyyeten”, *İktaislâmîka*, 1/1 (2013), 83, 87; Dursun Ali, Türkmen, “Arap Dilindeki Mesellerin Oluşumunda Kur'an'ın Etkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 24 (2005), 178.

⁵ Bkz. Bilgegil, s. 148, 162; Mustafa Ayyıldız-Hamdi Birgören, *Edebiyat Bilgi ve Kuramları*, Ankara: Akçağ Yay., 2009, s. 356-361; Mustafa Uzun, “Temsil”, *DİA*, XXXX, 436.

⁶ Türkmen, s. 179; İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 293; İsmail Durmuş-İskender Pala “İstiâre”, *DİA*, XXIII, 317.

⁷ Bkz. Murat Sülün, *Kur'an Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*, İstanbul: Ensar Yay., 2013, s. 39-52, 82.

⁸ Furkân 25/33.

⁹ Zümer 39/27.

değer atfedilmiş, her yönüyle edebiyat kriterleri ve gramer kuralları ile izahının doğru olmayacağı belirtilmiştir.¹⁰

İnzâl dönemi sonrasında emsâl, Kur'an'da, hadiste ve toplumun kendi içerisinden ürettiği meseller şeklinde farklı kategorilerde ele alınmış, Arap dilbilim çalışmalarının sistemleşmesine paralel olarak sonraki dönemlerde Belâgat ilminin beyân kısmının alt başlıklarında sınıflandırılarak teşbih, istiâre, temsîl bahisleri içerisinde çeşitli açılardan işlenmiştir.¹¹ Nitekim emsâlü'l-Kur'an da erken dönemlerdeki gibi müstakil şekilde ele alınan bir konu olmanın ötesinde Belâgat ilmi çerçevesinde i'câzü'l-Kur'an veya eğitim yöntemleriyle ilişkilendirilerek değerlendirilmeye başlanmıştır.¹² İlerleyen döneme ait bu detaylar çalışmamızın dışında kalmaktadır.

Emsâlü'l-Kur'an konusu makalemizde, Kur'an, hadis ve atasözleri bağlamında temsîlî anlatımı konu edinen eserler kaleme almanın önemli hale geldiği ve hatta âdet edinildiği erken döneme ait eserlerden birisi olan Hakîm'in "el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne" adlı eseri çerçevesinde değerlendirilecektir. Çünkü Hakîm, bu dönemde konuyla dair eser verenler arasında tasavvufî yönüyle öne çıkmış önemli bir şahsiyettir.¹³ Kur'an'ın temsîlî anlatımlarını zâhirî anlamlarının ötesine taşıyarak işârî-bâtınî yaklaşımla değerlendirmek mutasavvıflarca önemsenen bir husustur.¹⁴ Nitekim Hakîm'in bahse konu eserinde işârî-bâtınî yönelim açıkça görülebilmekte ve ilgili telif bu yönüyle farklılık arz etmektedir. Ama biz konumuzla ilişkilendirme adına önce emsâlü'l-Kur'an meselesine temas edecek, Kur'an üslubu olarak bu meselenin önemine vurgu yapmaya çalışacak, ardından ilgili literatürü vererek çok gündeme getirilmeyen Hakîm'in konuya dair eserini önemi ve muhtevası açısından değerlendirmeye çalışacağız.

¹⁰ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İFAV Yay., 1993, s. 76, 77; Sülün, s. 42; Bedrettin Çetiner, "Mesel", *DİA*, XXIX, 299.

¹¹ Zerkeşî, c. I, s. 488-492; Seyyid Ahmed Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999, s. 219; el- Ali Cârîm-Mustafa Emin, *el-Belâgatü'l-Vâdiha*, Dâru'l-Meârif, 1999, s. 18; Ayrıca bkz. Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Tefsirde Akılcı Eğilim*, (çev. Numan Konaklı-Nihat Uzun), İstanbul: Mana Yay., 2015, s. 160-166; Osmân Abdülmün'im Abdülazîz, "Fevâidu Darbi'l-Emsâl fi'l-Kur'ani'l-Kerîm", *Mecelletü Külliyyeti'l-İslâmiyye*, 30 (2012), 10.

¹² Muhammed Saîd Ramazan Bûtî, *min Revâi'il-Kur'an*, Dımeşk: Mektebetü'l-Fârâbî, tarihsiz, s. 182; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2013, s. 134; Bkz. İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, İzmir: Işık Yay., 1995, s. 189-203; Yusuf Batar, "Bir Öğretim Yöntemi Olarak Emsâlü'l-Kur'an", *İslâmî İlimler Dergisi*, 8 (2013), 323-346; Süleyman Koçak, "Kur'an'da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/1 (2009), 187-215.

¹³ Bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (edit. İs'âd Abdulhâdî Kindîl), Mısır: Meclisü'l-A'la li Şüûni'l-İslâmiyye, 1974, 353; Muhammed İbrâhîm Ceyûşî, *el-Hakîm et-Tirmizî Dirâse li Âsârihi ve Efkârihi*, Kahire: Dâru'n-Nehda, tarihsiz., s. 193.

¹⁴ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara: AÜİF Yay., 1974, s. 307.

1. Emsâlü'l-Kur'an: Kavramsal Çerçeve

Emsâlü'l-Kur'an, hem geçmişte hem de günümüzde tefsirin ve Arap dilbiliminin konusu olagelmıştır. Konunun ilgili ilim dallarındaki detaylarına girmeden bize kılavuzluk edecek ölçüde kavramsal çerçevesini, bu kapsamda telif edilen ilgili literatürün temel eserlerini, sonra da önemini ele almaya çalışacağız.

1.1. Emsâl Kavramının Lugat Anlamı

“el-Emsâl/الأمثال”, el-mesel/المثل kelimesinin çoğulu olup lugatta, şibih, nazîr, delil, hüccet, bir nesnenin sıfatı şeklinde açıklanmaktadır. Bu, “*Aralarında kurulan bir ilişkiden dolayı bir şeyin bir şeye benzetilerek anlatılması*”nı ifade etmektedir. Meselâ, Kur'an'da “*Takvâ sahiplerine vâdolunan cennetin özelliği (şudur): Onun zemininden ırmaklar akar. Yemişleri ve gölgesi süreklidir.*” (مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ) (تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أَكْلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا) 15 âyetinde cennet ırmağa, yemişe ve gölgeye benzetilerek anlatılmıştır. Aynı kökten gelen “misl/المثل”, şekil, miktar ve hatta manayı da içine alan bir benzerliği “şibh/الشِّبْه” anlatmak için kullanılır. Çoğulu “müsül/المثُل”dür. Buradaki benzerlik, sözlü veya yazılı anlatımda iki şey arasında benzeşen yön itibarıyla kurulan bir ilişki olabildiği gibi, yine iki şey arasındaki miktar, vasıf/şekil benzeşmesi “şibh/الشِّبْه” de olabilmektedir.¹⁶ Bu sebeple antropomorfizme sebebiyet vermeme adına Kur'an'da verilen mesellerin farkına vurgu yapmak için Cenâb-ı Allah ile ilgili olarak “*O'nun hiçbir benzeri, dengi yoktur.*” (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) 17 ve dolayısıyla “*Taptığınız şeyler ile Allah arasında benzetmeler yapıp durmayın*” (فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ) 18 âyetlerine dikkat çekilmiştir. Kur'an'da “darabe” (ضرب) fiilinin farklı kalıplarıyla birlikte de kullanılan bu üslup toplum arasında yaygınlaşarak “Darb-ı mesel” (Atasözü) haline dönüşebilmektedir.¹⁹

1.2. Emsâl Kavramının Terim Anlamı

“Mesel”, “*halk arasında kabul görüp yayılmış ve meşhur olmuş düstur ve hikmet taşıyan kinayeli veciz sözler*” veya “*lafız ve anlam itibarıyla birey ve toplumun konsensüs oluşturduğu anlamı iyi anlatan kısa ve güzel ifadeler*” şeklinde

¹⁵ Ra'd 13/35.

¹⁶ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, (nşr. Abdühamîd Hendâvî), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, c. IV, s. 118; Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1997, s. 759; Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Mehrân el-Askerî, *Kitâbu Cemherati'l-Emsâl*, (tahric. Ahmed Abdüsselâm-Muhammed Saîd b. Besyûnî Zeğlûl), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988, s. 11; Zerkeşî, c. I, s. 490; ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Meârif, tarihsiz., s. 4132-4136; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, s. 282; Ebû Zeyd, s. 130, 131; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013, s. 174.

¹⁷ Şûrâ 42/11.

¹⁸ Nahl 16/74.

¹⁹ el-Askerî, s. 11; Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, (şerh. Naîm Zerzur), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983, s. 349; İyd Cemâlüddin, s. 23.

tanımlanabilir.²⁰ Meselde en önemli unsur kısa/veciz bir ibare kullanarak güzel bir benzetmeyle en net ve doğru anlamı kinayeli bir şekilde ifade etmektir.²¹ Tef'îl bâbından “Temsîl” ise, “iki şey arasında belli noktalardaki benzerlik veya uyuşmadan hareketle başka noktalarda da benzer oldukları sonucunu çıkarmak veya sanki görüyormuşçasına bir şeyi tasvir etmek”²² şeklinde açıklanmaktadır. Bu sebeple ilgili üslubun, alegori ve sembolleri kullanarak özellikle soyut meseleleri insanın bildiği veya gördüğü şeyler üzerinden tasavvur etmesini sağlayan son derece etkili bir anlatım şekli olduğu kabul edilir.

Kur'an'da sıkça kullanılan ve emsâlü'l-Kur'an olarak isimlendirilen bu üslup onun anlatımdaki ayrıcalığının en önemli özelliklerinden biri olarak görülür²³ ve şöyle tanımlanır: “Anlamın ve amacın insan ruhunda iz bırakacak veya hayranlık uyandıracak şekilde kısa ve özlü olarak ifade edilmesidir.”²⁴

Emsâlü'l-Kur'an, Belâgat ilmi çerçevesinde “mesel” kavramının açıktan kullanılıp kullanılmamasına göre “Temsîl-i musarrâh”, “Temsîl-i kâmine” diye iki guruba ayrılarak incelenmekte,²⁵ “Teşbîh-i temsîliyye”, “Teşbîhu'l-mürekkeb”, “İstiâre-i temsiliyye”, “Meselü'l-Kıyâsî” veya “Temsîl” başlıkları altında ele alınmaktadır.²⁶ Tarihî bir olayla,²⁷ içinde bulunulan durumla²⁸ ilişkilendirilen meseller tarihî/kasasî, hâlî ve vasfî olarak da guruplandırılmışlardır.²⁹ Tarihî olanlara gerçekleşmiş bir olaydan hareketle yapıldığı gerekçesiyle temsîl, diğerlerine de emsâl şeklinde ikili bir tasnif de söz konusudur.³⁰

Emsâlü'l-Kur'an, Belâgat ilminin çeşitli dallarında değerlendirilirken Kur'an'a özgü bir üslup tarzı oluşuna ve vahiy temelli yapısına vurgu yapılmaktadır.³¹ Böylece bir yandan belâgat boyutuna dikkat çekilirken diğer

²⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Seâde*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985, c. I, s. 247; Cerrahoğlu, s. 174; Veli Ulutürk, *Kur'an'da Temsîlî Anlatım*, İstanbul: İnsan Yay., 1995, s. 11; Melek, s. 82.

²¹ ed-Dabî, (muhakkikin açıklamaları), s. 9-12; Amâyirah, s. 63.

²² Halil b. Ahmed, c. IV, s. 118; İbn Manzûr, s. 4135; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rîfât*, (nşr. Muhammed Sıddık Mişâvî), Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2004, s. 59.

²³ Zerkeşî, c. I, s. 487.

²⁴ Mennâu'l-Kattân, s. 283.

²⁵ Taşköprizâde, c. II, s. 496.

²⁶ Bkz. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belâga*, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1991, s. 90-95; es-Sekkâkî, s. 346-349; Bûtî, s. 181; Ahmet Bulut, Emsâlü'l-Kur'an, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1991), 41, 46.

²⁷ Bkz. Yâsîn 36/13-32.

²⁸ Bkz. Bakara 2/17-20.

²⁹ Zerkeşî, c. I, s. 488.

³⁰ Bûtî, s. 181.

³¹ Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'an*, (nşr. Fuad Sezgin), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, tarihsiz, c. I, s. 269; Abdülkâhir el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belâga*, s. 32, 33; Mennâu'l-Kattân, s. 283; Şeyh Sabır Hasan Muhammed Ebû Süleyman, “Emsâlü'l-Kur'an” (çev. Mustafa Hocaoglu), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1 (2012), 261.

yandan gramer esaslarının zaman içerisindeki değişimine dikkat çekilmekte; ayrıca Kur'an'ın i'câz boyutuna işaret edilmiş olmaktadır.³²

İçerdiği geniş anlam boyutu ve verdiği derin mesaj itibarıyla Kur'an kıssaları da bu bağlamda değerlendirilmiş, bu bakımdan "mesel" kavramı ibret, âyet/delil, hikmet gibi bazı lafızlarla da ilişkilendirilerek de yorumlanmıştır.³³

2. Kur'an Üslubu Açısından Emsâlü'l-Kur'an'ın Önemi

Kur'an'ın en önemli edebî özelliklerinden birisi olarak değerlendirilen³⁴ Emsâlü'l-Kur'an, "Eğer biz Kur'an'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz." (لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ)³⁵ âyetinde ifade edildiği gibi "tefekür"; "(O ağaç) Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller verir." (تُؤْتِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ)³⁶ âyetinde ifade edildiği gibi "tezekür"; "İşte biz bu temsilleri, insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir." (وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ)³⁷ âyetinde belirtildiği gibi "teakkul" içindir. Konunun önemine dair Beyhakî'nin tahric ettiği Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'e atfettiği rivayet şöyledir: "Kur'an helâl, haram, muhkem, müteşâbih, emsâl olmak üzere beş vecih üzerine nazil oldu. Helâl olanlarla amel edip, yasaklananlardan sakınınız. Muhkemine uyup, müteşâbihine îman edip emsâlinde de ibret alınız".³⁸ Şâfiî'nin müctehidin bilmesi gereken ilimlerden addettiği emsâlü'l-Kur'an'ı Mâverdî, Kur'an'ın en önemli bilgilerinden birisi olarak nitelendirmiştir.³⁹

Kur'an'da yaklaşık yirmi sekiz surede genelde inanç, ibâdet ve ahlak olmak üzere hemen hemen yetmiş aşkın konuda emsâl ile anlatım yapılmıştır.⁴⁰ Buralarda, övme, ikna etme, hatırlatma, öğüt verme, iyi ve güzel olana teşvik etme, kötü ve sakıncalı olandan alıkoyma, ibret almayı sağlama, teselli etmenin yanında, kınama, eleştirme, gözden düşürme gibi amaçların söz konusu olduğu görülmektedir.⁴¹ Çünkü hayalleri kuvvetlendirerek soyut olanı somut hale getirip akılla duygular arasında bağlantı kurmayı amaçlayan bu üslup, meseleyi daha anlaşılır hale getirmektedir.⁴² Kullanılan örneklerin yaygın, folklorik, halka mal

³² Bkz. Hamîdullah, s. 77-86; İyd Cemâlüddin, s. 15.

³³ İbn Manzûr, s. 4134; İyd Cemâlüddin, s. 17-22; Amâyirah, s. 62.

³⁴ Bulut, s. 41.

³⁵ Haşr 59/21.

³⁶ İbrâhim 14/25.

³⁷ Ankebût 29/43.

³⁸ Zerkeşî, c. I, s. 486; Suyûtî, c. II, s. 1041.

³⁹ Zerkeşî, c. I, s. 486; Suyûtî, c. II, s. 1041.

⁴⁰ Abdülaziz, s. 9.

⁴¹ Zerkeşî, c. I, s. 487, 488; Suyûtî, c. II, s. 1042; Ayrıca bkz. Mennâu'l-Kattân, s. 287-289; Mahmud b. eş-Şerîf, el-Emsâl fi'l-Kur'an, Riyad: Dâru Ukaz, 1979, s. 23.

⁴² Ulutürk, s. 17; Abdülaziz, s. 16.

olmuş ifadeler olması daha rahat anlamaya katkı sağlamaktadır.⁴³ Bu yüzden Allah'ın insanın hidayetine yönelik rehberliği açısından önemlidir. Bu noktada kullanılan örnekler toplumun konumunu yansıttığı için aynı zamanda inzâl dönemi sosyal dokusu ile alakalı da bir kanaat vermektedir.⁴⁴

Kur'an'daki bu üsluba atfedilen değer, konunun Kur'an'ın i'câzı bağlamında da ele alınmasına yol açmıştır.⁴⁵ Ayrıca bir terbiye metodu olarak eğitimciler tarafından da kullanılması gereken bir yöntem olarak tavsiye edilmektedir.⁴⁶

Kur'an'ın bu anlatım tarzının özellikle îtikâdî konularda yanlış anlamaya meydan vermemek için toplumların günlük kullanımındaki temsilden farkına dikkat çekilmiş, böylelikle birebir benzeştirmenin, antropofornik bir anlayışın da önüne geçilmiştir. Hanefî-Mâturîdî çizgiyi esas alarak dönemin farklı görüşlerine yönelik tavır aldığını bildiğimiz Hakîm'in bu noktadaki yaklaşımı önemlidir.⁴⁷ Bu bağlamda Hakîm de, emsâlü'l-Kur'an çerçevesinde değerlendirilebilecek ilgili anlatım tarzının teşbihten farklı olduğunu verdiği örnek üzerinden özellikle vurgulamıştır. Onun Peygamberimizden nakledildiğini ifade ettiği örnek özetle şöyledir: Hz. Mûsâ Tur dağında Allah ile konuşup döndüğünde kavmi onun yüzünün önceden hiç görmedikleri bir şekilde nurlandığını ve güzelleştiğini fark eder. Aralarından on iki kabile temsilcisi gelerek ısrarla Hz. Mûsâ'dan Allah ile yaptığı konuşma şeklini anlatmasını (صَفَّهُ) veya teşbih etmesini (تَشَبَّهَهُ) isterler. Hz. Mûsâ, üç defa onların istediği şekliyle anlatmasının mümkün olmadığını söyleyince bu sefer anlayabilecekleri şekilde açıklaması talebinde bulunurlar. O da, Rabbi ile arasındaki konuşmanın çok şiddetli gök gürültüsü ve şimşekler içerisinde, şüpheye mahal olmayacak şekilde, hiçbir beşerin kavrayamayacağı tarzda, hoş ve tatlı bir atmosferde gerçekleştiğini ifade eder. Hz. Mûsâ bu gerçekleşen olayın Yüce Yaratıcının konuşma şekli mi olduğunu bizzat Yüce Allah'ın kendisine sorduğunu, Yüce Allah'ın '*Hayır, bu on bin lisan ile konuşma şeklidir. Oysa bütün lisanları konuşma gücüne sahibim.*' şeklinde cevap verdiğini belirtir. Hemen devamında yine aynı konuda başka bir rivayetten hareketle bunun bir teşbih olmadığını, zaten gerçek müminlerin de Allah'ın konuşmasıyla yarattıklarının konuşmasının birbiriyle benzeşmediğinin farkında olduğunu vurgular.⁴⁸

⁴³ Bûtî, s. 182; Ahmed Emin, c. VIII, s. 227.

⁴⁴ Ahmed Emin, c. VIII, s. 230.

⁴⁵ Abdülaziz, s. 17.

⁴⁶ Bkz. Abdu Atallah Hamâyil, "el-Mecâlâtü't-Terbeviyyetü'l-Müstanbitatü mine'l-Meseli'l-Kurânî", *Mecelletü Câmiatü'l-Kudüs*, 2/7 (2013), 94-128; Abdülaziz, s. 21-23.

⁴⁷ Süleyman Kaya, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*, İstanbul: Rağbet Yay. 2016, s. 41.

⁴⁸ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî, *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne*, (nşr. Ali Muhammed Becâvî), Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1975, s. 62-64.

3. Emsâlü'l-Kur'an İle İlgili İlk Temel Eserler

Erken dönemde Emsâlü'l-Kur'an ile ilgili olarak yazılan eserlerin doğrudan dilbilimin konusu olan meseli ele alan eserlerle kısmen iç içe geçtiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Bu süreçte emsâlü'l-Kur'an'ın bir müddet baskın rolünü sürdürdüğü, dil çalışmalarının sistemleşip özellikle de Belâgat konusunda yapılan çalışmaların detaylandırılmasıyla emsâlü'l-Kur'an'ın özel yapısı ve statüsüyle otantik durumunu koruduğu, ama konu olarak teşbih ve istiârenin içerisinde ele alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu sebeple ilk yazılan eserlerde sonraki dönemde oluşan sistematik yapıyı ve konuların birbirinden ayrıştırıldığı bir içeriği aramamak gerekmektedir.

Emsâlü'l-Kur'an'ı da içine alan tarihten günümüze epeyce eser kaleme alınmıştır.⁵⁰ Sürece dair bir kanaat oluşturmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle özellikle erken döneme ait olanları vermeye çalışacağız.

1- *Cevâbâtü'l-Emsâli'l-Kâmine fî Kitâbillâhi Teâlâ ani'l-Îmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî*: Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs eş-Şâfiî el-Kureşî (ö. 204/820).

2- *el-Emsâlü'l-Kâmine fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*: Hüseyin b. Fazl (ö. 282/895), thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü't-Tevbe, Riyad, 1992.

3- *Kitâbu Emsâli'l-Kur'an*: Ebu'l-Kâsım el-Cüneyd b. Muhammed b. Cüneyd en-Nihâvendî el-Bağdâdî el-Kavârîrî (ö. 298/910).⁵¹

4- *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne*: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'n-Nahda, Kahire, 1975.

5- *Kitâbu Emsâli'l-Kur'an*: Ebû Abdillâh İbrâhim Niftaveyhi b. Muhammed b. Arafe b. Süleymân el-Ezdî (ö. 323/935).

6- *Kitâbu Emsâli'l-Kur'an*: Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî el-Ezdî en-Nîsâbü'rî (ö. 412/1021).⁵²

7- *Kitâbu'l-Emsâl bi Âyât mine'l-Kur'an ve Ahbâri'n-Nebî ve Kelâmi'l-Arab ve Üdebâi'l-Acem*: Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Sa'lebî (ö. 429/1038).

⁴⁹ Bazı örnekler için bkz. ed-Dabî, s. 59, 176, 192, 195, 234 vb.; Hüseyin b. Fazl, *el-Emsâlü'l-Kâmine fi'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Muhakkikin açıklamaları), (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1992, s. 20-47; el-Askerî, c. I, s. 23, 25, 32.

⁵⁰ Bkz. Hüseyin b. Fazl, s. 10, 11; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Kitâbu Emsâli'l-Kur'an* (Muhakkikin açıklamaları), (nşr. Fuad Abdülmün'im Ahmed), Katar: Dâru'l-Vatan, 1999, s. 22; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul: İFAV, 1991, s. 182, 183; Bulut, s. 47-49; Taceddin Uzun, "Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2003), 168; İyd Cemâlüddin, s. 3-5. Hamâyil, s. 101.

⁵¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, (nşr. Rızâ Teceddüt), Tahran: 1971, s. 41, 238; Uzun, s. 168.

⁵² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, (hazırlayanlar: Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge), Ankara: MEB, 1972, c. I, s. 168.

8- *Kitâbu Emsâli'l-Kur'an*: Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058).⁵³

9- *el-Emsâl fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*: Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyîm el-Cevzî (ö. 751/1350), thk. Said Muhammed Nemr el-Hatîb, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1981.⁵⁴

4. Hakîm'in "*el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne*" İsimli Eserinin Değerlendirilmesi

Hakîm'in konu edindiğimiz eseri, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye'de bulunan iki nüshası esas alınarak Ali Muhammed el-Bicâvî tarafından 1975'de tahkik edilmiş, Matbaatu Nehdati Mısır tarafından Kahire'de basılmıştır.⁵⁵ Çalışmamızda bu baskıyı esas aldık. Çünkü eserin Mustafa Abdülkadir Atâ tarafından yapılan ve Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye tarafından Beyrut'da 1989'da basılan başka bir tahkiki daha vardır. Bu nüshanın bizim tercih ettiğimiz nüshadan farkı hadislerin tümüyle tahrîc edilerek sıhhat bakımından analize tabi tutulmuş olmasıdır.⁵⁶

el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne isimli eser, kitabın başında verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, emsaller ve onlara neden ihtiyaç duyulduğu ile ilgili sorulan bir soru üzerine Hakîm'in yaptığı açıklamalardan oluşmaktadır.⁵⁷ Eser, hem dönemin özelliklerini yansıtması, hem de emsâlü'l-Kur'an, emsâlül hadîs, emsâlü'l-ulemâ olarak ele aldığı diğer örnekler üzerinden işârî-bâtınî yöne kayan açıklamalar içermesi bakımından önemlidir.

4.1. Eserin Emsâlü'l-Kur'an Açısından Önemi

İlgili literatüre baktığımızda Hakîm'in, emsâl türü eser vermenin geleneğin bir parçası olarak devam ettiği bir dönemde yaşadığını görürüz.⁵⁸ Kur'an ve hadis başta olmak üzere birçok ilimle meşgul olan, özellikle de yaşadığı toplumu ve sonraki dönemi hem düşünce hem de yaşam tarzı açısından tasavvufî anlamda etkileyen velûd bir kişiliğin emsâlü'l-Kur'an konusunu ele aldığı eseri Kur'an yorumu açısından oldukça önemlidir.⁵⁹ Üstelik Kur'an'dan, sahâbeden, tâbiînden, hukemâ ve ulemadan seçtiği emsâl örnekleri dolayısıyla konuyu bu şekilde ele alan ilk eser olarak nitelendirilmektedir.⁶⁰ Kaldı ki Hakîm'in yaşadığı dönem ve bu

⁵³ Kâtip Çelebi, c. I, s. 168. İlgili eseri Fuad Abdülmün'im Ahmed tahkik etmiş, *el-Emsâl ve'l-Hikem* adıyla Dâru'l-Vatan yayınevi Katar'da 1999'da basmıştır. Ancak eser Peygamberimiz'e, hukemâya ait emsalleri içermekte olup, Kur'an'a dair emsalleri içermemektedir.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, c. I, s. 168.

⁵⁵ Bkz. Hakîm, *el-Emsâl* (muhakkikin açıklamaları), s. 12-15.

⁵⁶ Hakîm, *el-Emsâl*, s. 4.

⁵⁷ Hakîm, *el-Emsâl*, s. 1.

⁵⁸ Durmuş, s. 296.

⁵⁹ Bkz. Ülken, *İslâm Düşüncesi*, İstanbul: Ülken Yay., 1995, s. 106; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî, *Mesâilu'l-Meknûne* (Muhakkikin açıklamaları), (nşr. Muhammed İbrâhim Ceyûşî), Dâru't-Türâsi'l-Arabî, 1980, s. 30-34.

⁶⁰ Hakîm, *el-Emsâl* (muhakkikin açıklamaları), s. 3.

dönemde üstlendiği misyon son derece önemlidir. Hakîm, İslam'ın rönesansı olarak nitelenen bir dönemde, züht anlayışının tasavvufa doğru dönüştüğü bir zaman diliminde, eklektik bir kültürel yapı içerisinde yaşamış, Hanefî-Maturîdî çizgide tasavvufî yaşam ve öğreti üzerinden özellikle Şîî ve Mu'tezilî düşünceye karşı mücadele vermiştir. Eserden alıntılar yapılmasına, kendisi ve diğer eserleriyle ilgili birçok çalışma yapılmasına rağmen Emsâlü'l-Kur'an'la ilgili eseri tahkik edilene kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır.⁶¹ Oysaki eser, meseleye yaklaşım tarzı itibarıyla Kur'an yorumu açısından önemlidir. Hakîm, eserin başında yaptığı açıklamada emsallerle ilgili olarak kendisine yöneltilen bir soruyla ilişkilendirirken aslında meseleye yaklaşım tarzının ipuçlarını da vermektedir. "...Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir." (وَضَرَبْنَا لَكُمْ)⁶², "...Ve size misaller de verdik" (وَضَرَبْنَا لَكُمْ)⁶³, "Allah size kendinizden bir temsil getirmektedir..." (ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ)⁶⁴ âyetlerini delil göstererek, insanların bazı meseleleri anlamak için buna ihtiyaç duyduklarına vurgu yapar. Allah'ın, daha iyi anlaşılması için bazı gaybî konuları bizzat görüp bildikleri şeylerle örnekleyerek anlattığını ifade ettikten sonra da "İşte biz bu temsilleri, insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir." (وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ)⁶⁵ âyetini örnek verir.⁶⁶ Aslında bu anlatımıyla o, hem konunun hem de eserin önemine vurgu yapmış olmaktadır. Açıklamalarının devamında ise adeta bu meseleyi hangi ilke üzerine temellendirdiğinin çerçevesini de çizmektedir.⁶⁷

Hakîm, meselleri nefsin/bedenin, Allah'ın sıfatlarının yansıması olan nurları da kalbin aynası olarak telakki etmektedir.⁶⁸ Ona göre bedenin görme ve işitme yetisi kalbin idrak ettiği şeyleri algılayamaz. Ancak mesellerle bunlar beden için de algılanabilecek konuma getirilir.⁶⁹ Müellif bu aşamada nefis, sadr, kalb, hevâ kavramlarını dile getirerek bunlar arasındaki ilişkiye ve kalp ile hevânın, nefis ve sadr üzerindeki fonksiyonuna kısaca temas eder. Ona göre nefis, karın boşluğunda, sadr da onun üstünde yer alır. Kalp, sadrın içerisinde ona asılı vaziyette durur.⁷⁰ Hakîm, Müslüman kişinin kalbini, insan üzerindeki fonksiyonunu ve mü'minin amelini daha çok Nûr suresi 35. âyet üzerinden "nur" ile ilişki kurarak anlatır.⁷¹

61 Hakîm, *el-Emsâl* (muhakkikin açıklamaları), s. 3.

62 Nûr 24/35.

63 İbrâhîm, 14/45.

64 Rûm 30/28.

65 Ankebût 29/43.

66 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 1, 2.

67 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 2-4.

68 Hakîm'in düşüncelerini inşâ ettiği bazı tasavvufî kavramların onun dünyasındaki anlam alanları için bkz. Kaya, s. 122-145.

69 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 3.

70 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 3.

71 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 25, 26. اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِثْقَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي "كَأَنَّهَا مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ" اللَّهُ لِنُورِهِ

Hemen ardından da kâfirin amelini ilgili âyetleri takip eden yine Nûr suresi 39. âyetle⁷² ilişkilendirir. Konunun devamı niteliğindeki 40. âyeti⁷³ kâfirin kalbinin bulunduğu hale delil getiren Hakîm, bu kimseye, “gözü, kulağı, dili ve kalbi zulmette olan kişi” denildiğini belirttikten sonra âyette geçen “birbiri üstüne karanlıklar” kısmı ile görüşünü destekler ve “Bir kimseye Allah nur vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur” kısmı ile de açıklamasını tamamlar.⁷⁴

Onun bakışında nefis şehvetlerle yüklüdür. Bu şehvetler içerisinde yer alan ateş kapısından hevâ bir rüzgâr şeklinde açığa çıkar ve vücuttaki damarlar kanalıyla her tarafa yayılır. Bu durum insan zihninde bazı tasavvurlar oluşturur. Eğer nefis bu lezzetlere meyleder ve kalp de yeterince Allah’ın sıfatlarından kaynaklanan nurdan faydalanarak bunun önüne geçmez ise ikisi birlikte ittifak oluşturarak şehvete dalarlar. Bu da günah olarak ortaya çıkar.⁷⁵ Bu aşamada Hakîm kalbin ilm-i billâha sahip olması durumunda nefsi istikrara kavuşturacağını, yani şehvetlere dalma tehlikesinden alıkoyacağını belirterek kendi sistematiği içerisinde önemli bir yeri olan “ilm-i billâh” a temas eder.

Ona göre ilmi billah, hayâ yüklüdür. Bu durumunu nefse aktardığında kötü arzularını kırar ve onu bu filleri yapmaktan uzak tutar. Ancak bu bilgi “ulemâ-i billâh” olarak nitelendirdiği mukarrabûna özgüdür.⁷⁶ Bu özel konum, Allah’ın emirlerine gösterilen sabır, gayret ve bu yolda çekilen sıkıntı ile elde edilir. Bu da neticede kalbe, nefsin şehvetler karşısındaki arzularını engelleme imkânı verir. İşte tam da bu noktada meseller olumlu yönde katkı sunarak nefse görme ve duyma; yani kısacası doğruyu algılama bakımından ciddi destek sunmuş olurlar. Hakîm bu durumu aynaya bakmaya benzetir. İnsan aynaya baktığında önünü, arkasını her açıdan nasıl görme imkânına kavuşuyorsa meseller de insana böylesine geniş boyutlu bir algılama imkânı kazandırır. Dolayısıyla Kur’an’da geçen şekliyle Allah, somut olarak görülen şeylerle örneklemeler yaparak kullarının bazı meseleleri daha rahat anlamalarını sağlamış olmaktadır.⁷⁷

Hakîm’in eserlerini bir bütün halinde değerlendirdiğimizde onun düşüncesinin işârî-bâtınî bir yaklaşım üzerinden şekillendiğini rahatlıkla görebiliriz. En bâriz örneklerden birisi olarak Allah’ın emirlerini zahir yönüyle ele alıp hikmetine vakıf olamayanları “ulemâ-i bi emrillâh”, bu emirlerin bâtinî yönüne vakıf olanları ise “ulemâ-i billâh” olarak nitelendirmesini gösterebiliriz. Zaten bundan dolayıdır ki o, zâhirî ulemayı, Allah’ın vasıfsız işçileri olarak görüp,

72 “وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيَعٍ يُحْسِبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَقَّاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعٌ الْحِسَابِ”

73 “أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرِ لُجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ”

74 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 27.

75 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 3.

76 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 107.

77 Hakîm, *el-Emsâl*, s. 4.

emirlerinin hikmetini kavrayamayan cahiller olarak nitelemekte, bâtna vakıf olanları da hikmet sahibi, Allah'ın kendilerine itaat edilmesini emrettiği liderleri olarak tanımlamaktadır. Ayrıca ayrıcalıklı bir konum atfettiği bu kesimi, “*Ey iman edenler! Allah'a, peygambere ve sizden olan yöneticilerinize itaat edin.*”⁷⁸ mealindeki âyetinden hareketle kendilerine uyulması gereken bir grup olarak değerlendirmektedir.⁷⁹

4.2. Eserin Muhtevası

Eserde emsâl konusu iki ana bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde giriş mahiyetinde bir açıklamadan sonra, Kur'an'da geçen bazı meseller üzerinden kısa açıklamalar yer almaktadır. Hakîm, kendine göre emsâlü'l-Kur'an olarak değerlendirilebileceğini düşündüğü örnekleri sırasıyla ele alır. Ele aldığı örnek kapsamında kısa açıklamalar yapar. Meselâ, “*Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan bir ağaca benzetti.*”⁸⁰, “*Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer.*”⁸¹ âyetlerinde geçen “*güzel söz*”ü, “*Kelime-i şehâdete ve amel-i sâlihe*”; “*Kötü sözü (şirk)*” de “*işe yaramadığı için yere düşerek dağılıp giden acı elmaya*” benzetir. Bu görüşlerini mümkünse daha çok konuya yakın bir iki âyetle,⁸² bazen Peygamberimize atfedilen rivayetlerle destekler.⁸³ Bazen de meselin açıklaması olarak, İbn Abbas'tan, Mücâhid, Katâde, İbrâhîm en-Nehaî, Mâlik b. Dînâr başta olmak üzere birçok tabîinden aktarımlar yapar ve ilk müfessirlerden Mukâtil'in görüşlerini nakleder.⁸⁴ Bu açıklamalar arasında vech-i şebehe değinse de,⁸⁵ belâgat ilminin, meselleri sanatsal bir anlatım şekli olarak çözümlerken kullandığı müşebbeh, müşebbehün bih, vech-i şebeh gibi terimleri kullanmaz ve ayrıntılı açıklamalara girmez. Onun bu açıklamaları daha çok meselle pekiştirilmek istenen anlama yönelik kısa izahlardan oluşur. Fakat geneli itibarıyla değerlendirildiğinde ilgili yorumlarını eserin başında temellendirdiği tasavvufî düşünce çerçevesinde odaklandığını görebiliriz. Remzî ve işârî-bâtnî yoruma daha fazla imkân tanıyan bir konuda zâhirî anlama göre bâtnî anlamı önceleyen önemli mutasavvıflardan biri olan Hakîm'in başka türlü davranması da beklenemez.⁸⁶

Meselâ, “*Onlara (Yahudilere), kendisine âyetlerimizden verdiğimiz ve fakat onlardan sıyrılıp çıkan, o yüzden de şeytanın takibine uğrayan ve sonunda*

⁷⁸ Nisâ 4/59.

⁷⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an*, (tahkik Hüsnî Nasr Zeydân), Kahire: Mektebetü Ummâl, 1969, s. 107.

⁸⁰ “*أَلَمْ تَرَ كَيْفَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ*” İbrâhîm 14/24.

⁸¹ “*وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ*” İbrâhîm 14/26.

⁸² Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 25.

⁸³ Hakîm, *el-Emsâl*, s. 16, 23, 78, 80.

⁸⁴ Hakîm, *el-Emsâl*, s. 6, 70, 7, 73, 79, 80.

⁸⁵ Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 19, 2.

⁸⁶ Ateş, s. 307; bkz. Kaya, s. 110-122.

*azgınlardan olan kimsenin haberini oku. Dileseydik elbette onu bu âyetler sayesinde yükseltirdik. Fakat o, dünyaya saplandı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu tıpkı köpeğin durumuna benzer: Üstüne varsan da dilini çıkarıp solur, bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte âyetlerimizi yalanlayan kavmin durumu böyledir. Kıssayı anlat; belki düşünürler.”⁸⁷ âyetlerindeki köpek tasvirini değerlendirirken “*vahşî hayvanlar içerisinde kalbi ölü olan hayvan*” olarak nitelendirerek meseleyi bu temel düşünce çerçevesinde örgülediğini fark ederiz. Nitekim bu görüşünü İbn Abbas’a isnad edilen uydurma bir rivayetle de desteklemeye çalışmaktadır.⁸⁸*

Tasavvufî düşünceyle benzeri bir ilişkiyi daha açık bir şekilde, “*Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Nihayet yeryüzü ziynetini takınıp, (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada, bir gece veya gündüz ona emrimiz (âfetimiz) gelir de onu sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılarak biçilmiş bir hale getiririz. İşte iyi düşünecek kavimler için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz.”⁸⁹ âyetinden hareketle kurar. Bu noktada içerisinde “*fuâd*” kavramının da geçtiği, “*Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz bir haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir.”⁹⁰ âyetini örnek getirerek, geçmişe ait örnek anlatımların meseleyi daha anlaşılır hale getirdiği gibi temsîlî bu anlatımın da konuyu beden gözü ve kulağıyla anlaşılır şekle dönüştürdüğünü ifade eder. Hatta ileri sürdüğü bu görüşünü Sâd suresi 21-24 âyetlerinde Dâvud’un (as.) kendisine müracaatta bulunan iki sürü sahibi hakkında verdiği kararı anlatan âyetlere işaret ederek destekler.⁹¹**

İkinci bölümde ise hem Peygamberimiz’e hem de sahabe veya tabîinden herhangi birisine nispet edilen rivayetlerde geçen, bazen de toplumun folkloru haline gelmiş mesel örnekleri bulunmaktadır. Yani birinci bölüm tamamen Kur’an’da geçen mesellere ve onların kısa açıklamalarına hasredilmişken; ikinci bölüm, âlimlerin herhangi bir konuyu anlatırken kullandıkları meselleri ve bu konuyla ilintili olarak rivayetlerde geçen bazı temsilleri içermektedir. Ayrıca bu bölüm, mevcut içeriğiyle tasavvufî bir bakış açısıyla meseller üzerinden bazı konuları ele alan bir ahlak kitabı izlenimini vermektedir. Çünkü mesellerin kullanım şekli tasavvuf temelli belli konular üzerinden örneklenerek gösterilmiştir. Kitabın içeriği göz önüne alındığında bazı tasavvufî kavramlara yönelik detaya daha fazla girilmiş olması özellikle ikinci bölümde kitabın tamamen temsîlî anlatımı konu edinmiş olma özelliğini kısmen gölgelemektedir. Zaten bizim de

⁸⁷ A’râf 7/175, 176.

⁸⁸ Hakîm, *el-Emsâl*, s. 16, 17.

⁸⁹ Yûnus, 10/24, 26.

⁹⁰ Hûd 11/120.

⁹¹ Hakîm, *el-Emsâl*, s. 18, ilave örnekler için bkz. s. 19, 20.

eserin özellikle ikinci kısmını bir yönüyle de ahlak kitabı olarak nitelenebileceğini ifade etmemiz bu yüzdendir. Meselâ, Hakîm, ahlak sahibi bir kimseyi temsîlî bir anlatımla izah ederken kendi düşünce dünyasının temellerini oluşturan nefis, kalp, fuâd, akıl, hevâ gibi bazı tasavvufî kavramların birbiriyle olan ilişkisine dalar, bunlar üzerinden iyi ve kötü ahlakla ilgili analizlere girer.⁹² Eserin konuları ele alış şekli çerçevesinde değerlendirildiğinde kalbin zikri konusuyla ilgili verdiği bir mesel üzerinden oldukça uzun sayılabilecek şekilde hikmet ve marifet konusunun ayrıntılarına girmesi de bunun tipik örneklerinden birisi olarak gösterilebilir.⁹³

4.3. Eserde İşârî-Bâtınî Yorumun Öne Çıkması

Hakîm'in, emsâl meselesini işârî-bâtınî yorumu temel alan bir yaklaşımla değerlendirdiğini daha önce ifade etmiştik. Kitabın Emsâl'l-Kur'an olarak nitelendirdiğimiz birinci bölümünde daha az rastladığımız bu tür yorumlara ikinci bölümde daha fazla yer verildiğini görmekteyiz. Özellikle bu bölümde yaptığı tasavvufî içerikli yorumlar onun konuya işârî-bâtınî yönüyle yaklaştığı kanaatimizi tereddüde mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

İkinci bölümde, onun düşünce dünyasını şekillendiren tasavvufî kavramlar daha çok geçmekte, ilgili kavramların birbirleri arasındaki ilintiye daha fazla yer verilmektedir. Kullanılan örnek meseller çerçevesinde yapılan açıklamalar konunun sınırlarını hayli aşmakta, mesel konusu çerçevesinde kullanılması gereken örnekler, adeta sergilemek istediği tasavvufî düşüncenin anlatımında görüşünü güçlendirmek için kullanılan argümanlar halini almış izlenimi vermektedir. Ayrıca meseller, çoğunlukla tasavvufî kavramlarla rahatça ilişki kurulabilecek örneklerden seçilmiş gözükmektedir. Nitekim hikmet, marifet, hevâ, kalp, nefis ve Allah'a yakınlık elde etmeyle ilgili kullandığı mesellerin hepsi bu nitelikte değerlendirilebilecek örneklerden oluşmaktadır.⁹⁴ Hatta bu noktadaki açıklamalarını bazen âyetlerle ve çeşitli rivayetlerle de desteklemektedir.⁹⁵

Hakîm, insandaki hevâyı gökyüzünü tamamen kapladığı için güneşin ışıklarına engel olan, dolayısıyla gündüzü gece gibi yapan bulutlara benzeterek (mesel) anlatmaktadır. Bulutların dağılmaya başlamasıyla açılan küçük bir delikten ışık sızmaya başladığında yeryüzü onun verdiği ışığın gücü nispetinde aydınlanmaya başlayacaktır. Bu delik büyüdükçe aydınlanma artacak, bulutlar tamamen dağıldığında da dağından vadisine, köyünden kasabasına bütün yeryüzü aydınlanacaktır. Yani yeryüzü bulutların sıyırılmasına paralel olarak aydınlanacak, bulutların varlığı nispetinde de güneşi, dolayısıyla onun nurunu (ışığını) engellemiş olacaktır. Hakîm'e göre hevâ da, insanın göğüs bölgesinde bulunan kalbin üzerinde, bulutlar gibi bir örtüdür. Kalpteki nur ise bulutların arkasında

⁹² Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 73-82.

⁹³ Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 86-91.

⁹⁴ Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 87, 96, 112, 122, 126.

⁹⁵ Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 103, 104, 106, 108.

kaldığı için ışıyla ve ısıyla fayda veremeyen güneşe benzer. Düşman (şeytan) onu azdırdığında bu mesele Allah'a şirke kadar gider. Onun bu yönde oluşturduğu bilgi kabiliyeti (marifeti) kişiyi küfre sürükler ve bu durum insanın göğsünü gece gibi kapkaranlık yapar. Aslında o kendisini yaratanın, rızık verenin, öldürenin Allah olduğunu bilir. Ancak bu bilgi o zifiri karanlığın etkisinde olduğu için fuâdın iki gözünü aydınlatmaya güç yetiremez.⁹⁶ O, "Rabbim Allah'tır" der ama istikamet bulamaz. Hakîm bu noktada açıklamalarını desteklemek üzere, "Andolsun ki onlara gökleri ve yeri kim yarattı? diye sorsan; 'Onları şüphesiz güçlü olan, her şeyi bilen Allah yarattı' derler"⁹⁷ âyetini delil getirir. Yunus 31 ve 32. âyetin anlamı çerçevesinde işleri düzenleyenin, rızık verenin, duyma ve işitme gibi yeteneklerle donatanın ve hatta her şeyin hâkimiyetinin Allah'a ait olduğunu bilip itiraf etmelerine rağmen şirk koştuklarını tekrar dile getirerek Allah'ın Peygamber'ine, "Öyleyse Allah'a isyan etmekten sakınmıyor musunuz?" buyurduğunu ifade ederek âyetin sonuna işaret eder.⁹⁸ Hakîm'in, güneşi engelleyen bir perde gibi hevânın imanı engelleyen bir örtü olduğu anlatımı birkaç âyet örneğiyle devam eder. İnsanı bu karanlıktan Allah'ın nasip ettiği iman nuru kurtaracaktır. Bu nurun yansıttığı ışık nispetinde kalp aydınlanacak, bu durum, "Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbinden bir nur üzerinde değil midir?"⁹⁹ ifadesi gereği kalbi tümüyle aydınlatan marifet nuruna dönüştüğünde göğüs tamamen aydınlanacak ve kişi, "Şüphesiz, Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeyin, size va'd olunan cennetle sevinin! derler."¹⁰⁰ âyetinde ifadesini bulduğu şekilde Rabbini bulacak ve istikamete erişecektir.¹⁰¹

Görüldüğü gibi müellif, bulut-güneş-yeryüzü-ışık ilişkisini hevâ-nur-fuâd-iman ilişkisi çerçevesinde işârî-bâtınî bir yaklaşımla açıklamakta, verdiği örnekler ve yaptığı açıklamalar mesel konusu çerçevesini aşarak tasavvufî yaklaşım kapsamında işârî-bâtınî yorum şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu yaklaşımı eserinin özellikle ikinci bölümünün hemen her yerine sirayet etmiş gözükmektedir. Bu düşüncesi diğer eserleri çerçevesinde bildiğimiz, sadr, nefis, hevâ, kalp, fuâd ve lübb anlayışı temelinde hiyerarşik bir anlayışla şekillenmiş gözükmektedir.

⁹⁶ Hakîm'in düşünce dünyasında fuâd, kalbin dışında iki kapı ile dış dünyaya açılır. Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 115, 189; Hakîm, *Tahsîl*, s. 21.

⁹⁷ "وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ" Zuhuruf 43/9.

⁹⁸ "قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ" فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ "الأمر" Yunus 10/31.

⁹⁹ "أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ" Zümer 39/22.

¹⁰⁰ "إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ" Fussilet 41/30.

¹⁰¹ Bkz. Hakîm, *el-Emsâl*, s. 112-117.

Sonuç

Temsîlîn, bütün dillerde kullanılan bir anlatım şekli olduğu anlaşılmıştır. Bunun özellikle soyut meseleleri insanın bildiği veya gördüğü şeyler üzerinden tasavvur etmesini sağlayan son derece etkili bir anlatım tarzı olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla hitap ettiği toplumun dilini kullanması hasebiyle bu, Cenâb-ı Allah'ın Kur'an'da kullandığı çeşitli üslup şekillerinden birisidir.

Meseleyi daha kolay ve hızlı bir şekilde anlaşılır kılması Allah'ın insanın hidayetine yönelik rehberliği açısından önemlidir. Zaten Emsâlül-Kur'an vahiy kaynaklı olduğu için değerlendirmelerde bu yöne önem verilmiş, sadece dile ait sanatsal bir özellik olarak sunulmasının ötesinde Kur'an'ın i'câzı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Emsâlül-Kur'an'a dair eserler erken dönemde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu konuda eser vermenin gelişmekte olan ilmî sürecin bir parçası haline geldiği görülmektedir. Bu alandaki gelişmeler dilbilim çalışmalarıyla paralellik arz etmektedir. Bunun içindir ki konu ilerleyen dönemlerde Belâgat ilminin çeşitli sanatlarıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmeye başlanmış, farklı şekillerde sınıflandırılmıştır.

Hakîm'in "*el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne*" adlı telifi, ilk döneme ait eserler içerisinde kendine özgü yapısıyla önemli bir yere sahip olmasına rağmen ismi öne çıkartılmamıştır. Eser, benzeri çalışmalar içerisinde dönemin kültürel dokusunu yansıtması ve kullanılan temsîlî örneklerin işârî-bâtınî çerçevede yorumlaması açısından özgündür. Eserde, Emsâlül-Kur'an'ın, hadislerin, çeşitli rivayetlerin ve toplum nezdinde meşhur olmuş bazı temsillerin işârî-bâtınî yorum anlayışı çerçevesinde nasıl yorumlandığını rahatlıkla görebilmekteyiz. Bu yapısıyla eser bir yönüyle ahlak kitabı imajı vermektedir.

Ulûmu'l-Kur'an'a dair bir konunun erken döneme ait bir eserde nasıl değerlendirildiğini görmek Kur'an'a yönelik yorum sürecini aydınlatmaya ve dolayısıyla Kur'an'ı Allah'ın muradına uygun olarak anlamaya bir nebze de olsa katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Abdülazîz, Osmân Abdülmünim, "Fevâidu Darbi'l-Emsâl fi'l-Kur'ani'l-Kerîm", *Mecelletü Külliyyeti'l-İslâmiyye*, (2012).

Ahmed Emin, *Feyzu'l-Hâtir*, Kahire: Mektebetü'n-Nehdatü'l-Mısriyye, tarihsiz.

Amâyirah, Hannân İsmâil-Nezzâl, Fevzi Süheyl, "Lugatü'l-Meseli'l-Arabî Dirâseten Vasfiyyeten Tahlîliyyeten", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, (2014).

el-Askerî, Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Mehrân, *Kitâbu Cemherati'l-Emsâl*, (tahric, Ahmed Abdüsselâm-Muhammed Saîd b. Besyûnî Zeğlûl), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara: AÜİF Yay., 1974.
- Ayyıldız, Mustafa-Birgören, Hamdi, *Edebiyat Bilgi ve Kuramları*, Ankara: Akçağ Yay., 2009.
- Batar, Yusuf, "Bir Öğretim Yöntemi Olarak Emsâlü'l-Kur'an", *İslâmî İlimler Dergisi*, (2013).
- Bilgegil, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğât)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Bulut, Ahmet, "Emsâlü'l-Kur'an", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, (1991).
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *min Revâi'il-Kur'an*, Dimeşk: Mektebetü'l-Fârâbî, tarihsiz.
- el-Cârim, Ali-Emin, Mustafa, *el-Belâgatü'l-Vâdiha*, Dâru'l-Meârif, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013.
- Ceyûşî, Muhammed İbrâhîm, *el-Hakîm et-Tirmizî Dirâse li Âsârihî ve Efkârihî*, Kahire: Dâru'n-Nehda, tarihsiz.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif, *Mu'cemü't-Ta'rîfât*, (tahkik, Muhammed Sıddık Minşâvî), Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2004.
- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Esrâru'l-Belâga*, Cidde: Dâru'l-Medenî, tarihsiz.
- Çetiner, Bedrettin, "Mesel", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 299-301.
- ed-Dabî, Mufaddal b. Seleme b. Âsım, *el-Fâhir fi'l-Emsâl*, (tahkik, Muhammed Osman), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2013.
- Durmuş, İsmail, "Mesel", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 293-297.
- Durmuş, İsmail-Pala İskender, "İstiâre", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 315-318.
- Ebû Süleyman, Şeyh Sabır Hasan Muhammed, "Emsâlü'l-Kur'an", (çev. Mustafa Hocaoğlu), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1, (2012).
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, *Tefsirde Akılcı Eğilim*, (çev. Numan Konaklı-Nihat Uzun), İstanbul: Mana Yay., 2015.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'an*, (tahkik, Fuad Sezgin), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, tarihsiz.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne*, (tahkik, Ali Muhammed Becâvî), Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1975.
- , *Mesâilu'l-Meknûne*, (tahkik, Muhammed İbrâhîm Ceyûşî), Dâru't-Türâsi'l-Arabî, 1980.
- , *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an*, (tahkik, Hüsnî Nasr Zeydân), Kahire: Mektebetü Ummâl, 1969.
- el-Ferâhîdî, Halil b. Ahmed *Kitâbu'l-Ayn*, (tahkik, Abdühamîd Hendâvî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Hamâyil, Abdu Atallah, "el-Mecâlâtü't-Terbeviyyetü'l-Müstanbitatü mine'l-Meseli'l-Kurânî", *Mecelletü Câmiatü'l-Kudüs*, 2/7, (2013).
- Hamidullah, Muhammed, *Kar'an-ı Kerîm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İFAV Yay., 1993.
- el-Hâşimî, Seyyid Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâga fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- el-Hücvîrî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (tahkik, İs'âd Abdulhâdî Kindîl), Mısır: Meclisü'l-A'la li Şüûni'l-İslâmiyye, 1974.
- Hüseyin b. Fazl, *el-Emsâlü'l-Kâmine fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, (tahkik, Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1992.
- el-İsfehânî, Râğıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, (tahkik, Safvân Adnân Dâvûdî), Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1997.

- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Meârif, tarihsiz.
- İbn Nedîm, *Fihrist*, (tahkik, Rızâ Teceddüt), Tahran: 1971.
- İyd Cemâleddin, Mâ Yung Cung, *Emsâlü'l-Kur'anıyye Dirâse Lugaviyye*, (Âlu'l-Beyt Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi), Ürdün: 2005.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, (hazırlayanlar, Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge), Ankara: MEB, 1972.
- Kaya, Süleyman, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*, İstanbul: Rağbet Yay., 2016.
- Koçak, Süleyman, "Kur'ân'da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/1, (2009).
- Melek, Nesrin Tâhir, "el-Emsâl fi'l-Edebi'l-Arabî ve'l-İslâmî Dirâseten Tahkîkiyyeten", *İktaislâmîka*, 1/1, (2013).
- Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- es-Sekkâkî, Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-Ulûm*, (şerh, Naîm Zerzur), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (tahkik, Mustafa Dîb el-Buğâ), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Sülün, Murat, *Kur'an Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*, İstanbul: Ensar Yay., 2013.
- Şengül, İdris, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, İzmir: Işık Yay. 1995.
- eş-Şerîf, Mahmud b., *el-Emsâl fi'l-Kur'an*, Riyad: Dâru Ukaz, 1979.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Seâde*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul: İFAV, 1991.
- Türkmen, Dursun Ali, "Arap Dilindeki Mesellerin Oluşumunda Kur'an'ın Etkisi", *EKEV Akademi Dergisi*, (2005).
- Ulutürk, Veli, *Kur'an'da Temsilî Anlatım*, İstanbul: İnsan Yay. 1995.
- Uzun, Mustafa, "Temsîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXX, 435-436.
- Uzun, Taceddin, "Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2003).
- Ülken, *İslâm Düşüncesi*, İstanbul: Ülken Yay., 1995.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (tahkik, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim) Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1972.